

Diaconaal werk tijdens de tweede Coronagolf

“We moeten onszelf de vraag gaan stellen wat doen we als dit nog vijf jaar gaat duren? We moeten eraan wennen dat we ons werk gaan wegen in het licht van deze situatie, die veel langer gaat duren.”

Door Thijs Tromp en Erica Meijers¹

De maatregelen die werden genomen om het Coronavirus in te dammen, raakten het diaconale werk in het hart. Het werd uiterst moeilijk om mensen te ontmoeten en plekken te bieden om op adem te komen. De Protestantse Theologische Universiteit onderzocht hoe diaconale organisaties hiermee omgingen en vroeg zich af wat we hieruit over diaconaat kunnen leren.

Inleiding

De Coronapandemie houdt de wereld vanaf het begin van 2020 in de greep. Op grote schaal zijn maatregelen genomen om de verspreiding van het virus te beteugelen. Met die maatregelen proberen overheden het aantal slachtoffers te beperken en ook te voorkomen dat de druk op de professionele zorg, met name de ziekenhuiszorg, te groot wordt.

De maatregelen zijn gericht op het zoveel mogelijk beperken van sociale contacten. Scholen zijn (gedeeltelijk) dichtgegaan, bezoek aan instellingen voor gezondheidszorg is aan banden gelegd, aan bezoekers in de thuissituatie is een maximum gesteld, bioscopen, restaurants, kappers, theaters, bordelen, sportscholen en winkels hebben hun deuren (tijdelijk) moeten sluiten. Publiek is niet langer welkom bij grootschalige sportactiviteiten, werknemers moeten zoveel mogelijk thuis werken en kerken zijn dringend verzocht hun vieringen en andere activiteiten digitaal te organiseren. De intensiteit, omvang en duur van deze maatregelen zijn ongekend.

In Nederland is net als in veel andere Europese landen sprake geweest van diverse besmettingsgolven. De eerste duurde van maart tot en met juni. In de erop volgende zomerperiode was het besmettingsniveau relatief gering en konden veel maatregelen versoepeld worden. In oktober namen de besmettingscijfers weer zodanig toe, dat er sprake was van een tweede golf. De overheid scherpte diensgevolge de maatregelen weer aan en stelde in januari een avondklok in. Deze periode duurde tot eind april 2021. Toen konden mede dankzij het toenemend aantal gevaccineerde mensen, een deel van de maatregelen versoepeld worden.

De impact van de maatregelen is immens. Voortdurend wordt er daarom in de Nederlandse samenleving en de politiek gedebatteerd over de proportionaliteit van de maatregelen: weegt de gezondheidswinst van de maatregelen op tegen de economische, sociale en psychische schade die de

¹ Dr. Thijs Tromp is bijzonder hoogleraar diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, locatie Amsterdam. Dr. Erica Meijers is universitair docent diaconaat aan dezelfde instelling, locatie Groningen.

maatregelen opleveren? Het zoeken naar de juiste balans wordt lastiger naarmate het maatschappelijk draagvlak voor de maatregelen afneemt.²

Corona en het diaconaat

Ook de diaconale praktijk had te lijden onder de Corona-maatregelen. Diaconaat kan worden omschreven als “Het handelen van kerken en van andere door het evangelie geïnspireerde personen, groepen en bewegingen, dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen, altijd in het licht van het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving en het bevorderen van de vrede tussen mensen.”³ Diaconaal werk richt zich daarom primair op solidariteit met mensen en groepen die zich in situaties bevinden waar ze een relatief hoog risico lopen op sociale uitsluiting. Diaconaal werk is daarom altijd gericht op het tegengaan van uitsluiting en het bevorderen van inclusie. Dit brengt met zich mee dat diaconaat voortdurend kritisch naar het eigen werk moet kijken, of het niet onbedoeld bijdraagt aan het in standhouden van onrechtvaardige maatschappelijke verhoudingen en sociale uitsluiting. Juist in situaties waarin voor langere tijd noodhulp wordt verstrekt, ligt dit op de loer. De dynamiek van geven en ontvangen staat centraal in het diaconaat, dat daardoor in haar kern relationeel van karakter is. Wederkerigheid en gemeenschap zijn belangrijke diaconale waarden. Elkaar ontmoeten, naar elkaar luisteren, elkaar ondersteunen, samen eten en samen werken zijn manieren waarop het diaconaat dienstbaar wil zijn aan de erkenning van de waardigheid van ieder mens. De Coronamaatregelen raakten de diaconale praktijk daarom in het hart. Hoe gingen diaconale organisaties om met de beperking van fysieke ontmoetingen, die zo wezenlijk zijn voor het diaconale werk?

De eerste golf

Om een beeld te krijgen van de impact van de maatregelen op de diaconale praktijk voerden we in juli 2020 (dus aan het einde van de eerste golf) een onderzoek uit onder twaalf middelgrote diaconale organisaties in grote en middelgrote steden met verschillende kerkelijke achtergronden. Deze organisaties zetten zich in om mensen in precare posities met elkaar te verbinden, zodat zij elkaar kunnen beschermen, versterken en bezielen. Dat doen ze onder meer middels inloophuizen, gespreks- en ontmoetingsgroepen, financiële dienstverlening, maaltijdprojecten, maatjesprojecten en het verlenen van concrete praktisch hulp. Uit dat onderzoek⁴ bleek dat ontmoetingen onder grote druk stonden. Op creatieve wijze hebben de organisaties hier een mouw aan proberen te passen,

² Volgens de metingen van het RIVM is er onder de Nederlands bevolking een breed draagvlak voor de maatregelen, zie <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/draagvlak>, laatst geraadpleegd 21 april 2021.

³ Deze definitie is een variant van de definitie uit de drie handboeken diaconaat onder redactie van H. Crijns, H. Noordergraaf e.a. (red). *Gerechtigheid en Barmhartigheid*, (2004), *Diaconie in beweging* (2011) en *Diaconaal doen doordacht* (2018), allen uitgegeven bij Uitgeverij Kok. Toegevoegd is de notie dat het diaconaat ten dienste staat van de vrede tussen mensen.

⁴ Meijers, E., & Tromp, T. (2020). Diaconaal werk in de eerste 4 maanden van de Coronacrisis. “De pandemie onthulde bestaande sociale kwetsbaarheid en machtsverhoudingen”. PThU. <https://www.netwerkdak.nl/wp-content/uploads/2021/02/Diaconaal-werk-in-de-eerste-4-maanden-van-de-Coronacrisis.pdf>. Zie ook: Meijers, E., & Tromp, T. (2021). De hardste klappen zijn voor de meest kwetsbaren. Diaconaal werk in tijden van Corona. *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 114(1), 32–35.

maar dat voorkwam niet dat veel contacten tussen vrijwilligers en de mensen om wie het gaat, maar ook onderlinge contacten niet of slecht konden worden onderhouden.

In de tweede plaats bleek dat de samenwerking met overheden en maatschappelijke organisaties in aanvang opvallend soepel verliep. Alle partijen deelden een gevoel van urgentie en de organisaties wisten elkaar te vinden waar het ging om het creëren van voorzieningen voor mensen die extra hard geraakt werden door de maatregelen. Zij verwachtten niet dat dat dit het begin zou zijn van een blijvende verbetering van de samenwerking, maar hoopten daar wel op. Onder de bevolking bleek er een grote bereidwilligheid om als vrijwilliger te helpen, bijvoorbeeld bij het inzamelen en uitdelen van voedsel. Veel vaste vrijwilligers van de diaconale organisaties moesten daarentegen een pas op de plaats maken, omdat ze behoorden tot de risicogroep.

Een derde conclusie was dat een aantal groepen extra hard werden geraakt door de Coronamaatregelen. Specifiek ging het om mensen die zonder geldige verblijfspapieren in Nederland zijn (zogenaamde ongedocumenteerden), arbeidsmigranten (speciaal de arbeidsmigranten uit Midden- en Oost Europese landen, mensen die geen plek hebben om zich (veilig) thuis te voelen (zgn. thuislozen) en mensen met flexibele contracten en ZZP'ers. Opmerkelijk genoeg waren de mensen zonder vaste woon- en verblijfplaats (zgn. daklozen) relatief goed af. Voor hen regelde de overheid opvang in hotels en andere voorzieningen, waardoor ze voor langere tijd van de straat waren en daardoor ademruimte kregen.

Het onderzoek naar de impact van de tweede golf

In februari 2021, midden in de tweede golf, hebben we het eerste onderzoek herhaald om inzicht te krijgen in de vraagstukken waarmee de diaconale organisaties in de tweede golf werden geconfronteerd.

We nodigden de zestien directeurs en coördinatoren van diaconale organisaties opnieuw uit voor een bijeenkomst van twee uur. Van hen konden er veertien aanwezig zijn: tien vertegenwoordigers van diaconale organisaties in grote en middelgrote steden en vier landelijk werkende organisaties, t.w. een organisatie die de belangen van asielzoekers en mensen zonder geldige verblijfspapieren behartigt, een organisatie voor schuldhulpverlening door vrijwilligers, en twee nationale diaconale steunpunten.

We legden de respondenten de volgende vragen voor:

- In welke mate verschilt wat je ervaart en tegenkomt in de tweede golf met de eerste golf?
- Hoe gaat het met de samenwerking met overheden, maatschappelijke organisaties en kerken tijdens de tweede golf?
- Wie worden er in jouw ogen nu het hardst geraakt door de maatregelen en hoe gaan ze daarmee om?
- Wat zijn je verwachtingen voor de toekomst, waar hoop je op en wat vrees je?

Verdeeld over twee digitale beeldbijeenkomsten hebben de respondenten op de vragen gereageerd en zijn ze er met elkaar over in gesprek gegaan. Van de gesprekken is een transcript gemaakt dat door de betrokkenen is geautoriseerd.

De uitkomsten van de gesprekken hebben we thematisch geordend. De belangrijkste opbrengsten geven we hieronder weer. Daarna reflecteren we vanuit diaconaal perspectief op de uitkomsten: wat valt er uit het onderzoek te leren over de stijl van werken – en misschien zelfs over de identiteit – van het diaconaat? We sluiten af met enkele aanbevelingen voor de diaconale praktijk en de organisatie daarvan.

De ervaringen van het beperkte aantal respondenten geeft een indicatie van de reactie van de diaconale praktijk op de Corona-maatregelen. We kunnen geen uitspraak doen over de representativiteit van het beeld, maar geven wel aan waar de bevindingen van onze respondenten

door grootschaliger onderzoek worden bevestigd, voor zover ons bekend. Het beeld is niet volledig: het werk van gemeentes en parochies blijft buiten vizier in dit onderzoek.

Opbrengsten

De algemene sfeer

In de tweede golf was er sprake van gewenning. De diaconale organisaties wisten wat hun te wachten stond en konden flexibeler en sneller inspelen op de afgekondigde maatregelen. De vrijwilligers en medewerkers van de diaconale organisaties haalden de beproefde oplossingen uit de eerste golf weer uit de kast: digitaal contact onderhouden met de mensen die zij in hun praktijken ontmoeten, ruimtes zo inrichten dat afstand houden goed te realiseren is. Veel activiteiten gingen door, in aangepaste vorm. *“Wat we wel merken: in de eerste golf was men lamgeslagen. Dat is nu niet meer. Je kon gelijk weer door met het stramien van toen.”*

Er zijn ook verschillen met de eerste golf. De schrik en angst uit de eerste golf hebben plaatsgemaakt voor gelatenheid en zelfs moedeloosheid. De respondenten gaven aan dat de creativiteit die tijdens de eerste lockdown werd getoond om te zoeken naar alternatieven is afgenomen. *“De coördinatoren zijn in de wachtstand gekomen. Creativiteit is nu niet meer zo groot.”* Desondanks werd er nog steeds geïmproviseerd, bijvoorbeeld om de gevolgen van de avondklok op te vangen in voorzieningen voor nachtopvang.

Verder meldden de respondenten dat de uitzichtloosheid van de huidige situatie leidde tot vermoeidheid bij medewerkers, vrijwilligers en bij de mensen die gebruik maken van de voorzieningen. Bovendien nam het draagvlak voor de Corona-maatregelen af, net als op andere plaatsen in de samenleving.⁵

Veel deelnemers klampten zich vast aan het vooruitzicht dat de crisis in de zomer voorbij zou zijn en dat men dan weer zou kunnen terugkeren naar de situatie zoals men die voor de Corona periode gewend was. Enkele respondenten betwijfelden of dit realistisch was. Zij zeiden er rekening mee te houden dat het Coronavirus ons de komende jaren in meer of mindere mate in de greep zal houden, afhankelijk van het samenspel van vaccinaties en nieuwe mutaties van het virus. *“We moeten onszelf de vraag gaan stellen wat doen we als dit nog vijf jaar gaat duren? We moeten eraan wennen dat we ons werk gaan wegen in het licht van deze situatie, die veel langer gaat duren.”* Zij achtten het daarom niet wijs is steeds te blijven spreken over improviseren, overleven of afwachten.

Ontmoetingen

Tijdens de ‘intelligente lockdown’ van de eerste golf werden bijna alle reguliere ontmoetingen geannuleerd vanwege het sluiten van de ontmoetingsgelegenheden. In die fase is er veel geïmproviseerd om de contacten met de mensen te onderhouden, bijvoorbeeld door ontmoetingen in de buitenlucht. In de zomerperiode is een deel van de ontmoetingen, bijvoorbeeld in inloophuizen, weer opgestart, maar met beperkingen; niet alleen vanwege het afstand houden, maar ook omdat veel (vaak oudere) vrijwilligers zich terugtrokken omdat ze zelf kwetsbaar zijn. Tijdens de tweede

⁵ Zie noot 2, en: Engbersen, G., Bochove, M., Boom, J. de, Burgers, J., Etienne, T., Krouwel, A., Lindert, J. van, Rusinovic, J., Snel, E., Wensveen, P. van, & Wentink, T. (2020). *De verdeelde samenleving. De maatschappelijke impact van Covid-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Nederland*. Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats Leefbare Wijken. <https://www.kenniswerkplaats-leefbarewijken.nl/publicaties/de-verdeelde-samenleving-de-maatschappelijke-impact-van-covid-19-in-amsterdam-den-haag-rotterdam-nederland/>.

lockdown zijn de plaatsen voor ontmoetingen en activiteiten niet meer dichtgegaan. Vaak bleek het mogelijk om met in achtneming van de regels reguliere activiteiten voort te zetten. Eén respondent meldde dat het pastorale aspect van de ontmoetingen onder druk staat: *“De laatste tijd wordt de materiële nood steeds urgenter. Mensen lijken alleen maar daarvoor te komen.”*

Tegelijkertijd stelden de respondenten vast dat ze met een toename van eenzaamheid werden geconfronteerd, ook onder groepen waar de eigen organisatie zich zelden mee bezighoudt. Eén respondent vroeg zich af of hierop nieuw beleid ontwikkeld zou moeten worden.

Voor de locaties waar veel dak- en thuislozen zich meldden, kwamen de ontmoetingen in de tweede golf juist wel meer onder druk te staan. Er ontstond druk en onrust, bijvoorbeeld doordat gasten lang moesten wachten om binnen te mogen komen, of omdat ze veel korter dan normaal binnen mochten blijven. *“Er is bij onze gasten weinig draagvlak voor de maatregelen. Dat is voorstelbaar: als je dronken in de kou staat en naar binnen wilt omdat je moet plassen dat je dan een mondkapje op moet.”* Ook het voortdurend wijzigen van maatregelen door de overheid, zoals het al dan niet openstellen van opvangplekken voor specifieke groepen zorgde voor onrust (zie hieronder). De onderbrekingen en het langdurig stilvallen van activiteiten en ontmoetingen hebben volgens de respondenten schade aangericht. Hoe groot deze schade is, kunnen de respondenten op dit moment nog niet goed inschatten.

De respondenten die vooral zicht hebben op diaconale initiatieven van lokale gemeentes en parochies, meldden dat ook daar de ontmoetingen onder druk staan, zowel bij kerkdiensten, gezamenlijke activiteiten als bij gezellige bijeenkomsten. Voor sommige mensen bleken digitale diensten totaal niet geschikt, hetzij omdat zij niet over de benodigde apparatuur beschikten, hetzij omdat zij het, meer nog dan andere kerkgangers, vooral van de fysieke ontmoeting moeten hebben.

Samenwerking

Tijdens de eerste Coronagolf toonden de respondenten van de diaconale organisaties zich aangenaam verrast over de samenwerking met andere organisaties, met name over die met de lokale gemeente en met lokale uitvoeringsinstanties. Het gevoel van urgentie vertaalde zich in de eerste golf in een soepele samenwerking. Alleen de samenwerking met welzijnsorganisaties en kerkbesturen liet volgens een aantal respondenten te wensen over: veel welzijnsorganisaties sloten tijdelijk de deuren en diverse kerkbesturen waren niet genegen om hun gebouwen ter beschikking te stellen voor diaconale ontmoetingen.

De tweede golf vertoont een meer divers beeld. De welzijnsorganisaties waren nu present, vingen mensen op en verwezen hen, misschien wel meer dan voorheen, naar diaconale organisaties. *“Samenwerking met andere organisatie gaat heel goed, vaak ook fysiek overleg.” “Wij zijn gewoon open. Andere welzijnsorganisaties ook. Daar hebben we goed en collegiaal contact mee. We vechten samen voor onze mensen.”*

De samenwerking met kerkbesturen is op sommige plekken verbeterd. *“Ik heb nadrukkelijk aan de bel getrokken hierover bij de kerken. En, het is als een blad aan de boom omgeslagen. Nu staat het beschikbaar stellen van ruimtes voorop op de agenda.”*

Anderzijds uitte een aantal respondenten opnieuw hun frustratie over het feit dat een groot deel van de lokale kerken primair gericht was op de vragen van de eigen gemeenschap en organisaties: hoe kunnen de kerkdiensten doorgang hebben, hoe houden we in de gemeente onderling contact. De gerichtheid op de bredere samenleving lijkt beperkt te zijn. *“Ik ben wel gefrustreerd over het feit dat de kerk alle focus heeft op de kerkdiensten. Maar met de gebouwen kunnen we zoveel meer, dan het organiseren van kerkdiensten. Waarom stellen we de gebouwen niet beschikbaar voor opvang of vaccinaties?” “Ik heb me wel geërgerd aan de brave houding van de kerk: altijd maar de gehoorzaamste willen zijn ten koste van kleine initiatieven die best door kunnen gaan.”* Men vraagt zich af of de Corona-adviezen van de PKN daarin een rol spelen. *“Die adviezen worden serieus genomen. (...) Het gaat vaak alleen om de kerkdiensten. Zou het goed zijn als de PKN oproept*

om ook diaconaat te ondersteunen: ga wandelen met mensen en heb oog voor degenen die buiten de boot vallen (...). Naast deze kritische geluiden geeft een aantal respondenten ook voorbeelden van acties van kerken en parochies tijdens de tweede golf: bijvoorbeeld het rondbrengen van maaltijden.

De samenwerking met lokale overheden verschilde van plaats tot plaats. Soms bleef er sprake van constructief overleg en goede samenwerking. *“Vanuit vermogensfondsen is regelmatig overleg met de wethouders, daar kan ik niet over klagen.”* Een respondent viel op dat het kerkelijke sociale werk meer ruimte kreeg dan andere basisvoorzieningen en vond dat niet vanzelfsprekend. *“Ons sociale werk krijgt veel ruimte, veel meer dan bijvoorbeeld de scholen. Dat vinden wij raar.”* In andere plaatsen verliep de samenwerking echter ronduit moeizaam, bijvoorbeeld waar het ging om de opvang voor daklozen: *“Als het een graad vriest is er 24-uurs opvang, maar zodra het twee graden warmer wordt, is er alleen nachtopvang. Daar worden alle betrokkenen moedeloos van.”* Over het zwalkend beleid ten aanzien van de opvang heeft de Raad van Kerken tweemaal een brief gestuurd aan de verantwoordelijke staatssecretaris. De respondenten konden niet goed verklaren waarom in de ene plaats het contact met overheden soepeler verliep dan in andere plaatsen.

Ook de samenwerking met andere vrijwilligersorganisaties verschilde van plaats tot plaats. Soms blijft de samenwerking uit de eerste golf in stand, op andere plaatsen concentreren organisaties zich weer op hun eigen activiteiten. *“Nu zie je dat sommige vrijwilligersorganisaties (...) zich meer op zichzelf richten. Er is zelfs weer sprake van concurrentie. (...) Ze zijn bang dat samenwerking in de toekomst zal leiden tot het verliezen van subsidies.”*

Groepen in bijzonder kwetsbare situatie

We vroegen de respondenten welke groepen zich in de tweede Coronagolf in een bijzonder kwetsbare positie bevonden of daarin terecht kwamen. De respondenten noemden dezelfde groepen als tijdens de eerste golf, arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa, ongedocumenteerden, daklozen en groepen die in economisch opzicht kwetsbaar zijn, zoals kleine ondernemers, mensen met flexibele contracten en ZZP'ers.

Veel arbeidsmigranten hadden na het verliezen van hun werk tijdens de eerste golf, nog geen nieuw werk kunnen vinden en hadden daardoor ook geen huisvesting (die is vaak gekoppeld aan hun werk). Zij begonnen vaak al vroeg op de dag met het nuttigen van alcohol, wat tot vormen van overlast en 'verwildering' leidde. Ook ongedocumenteerden werden in de tweede golf verder getroffen door het wegvallen van de informele economie. Zij verloren hun inkomsten en vaak ook hun onderkomen. *“Voor de ongedocumenteerden is er een groot probleem: alles staat stil. Tamelijk hopeloos (...) Mensen kachelen psychisch enorm achteruit. Het duurt gewoon te lang. Dat zijn vaak ook jonge mensen.”* *“Ik vermoed dat prostitutie sterk is toegenomen. Daar heb ik weinig zicht op. Maar mensen hebben weinig anders dan dat om geld te verdienen.”*

Doordat schuldeisers weer aan de slag zijn gegaan, nam het aantal mensen zonder vaste woon- en verblijfplaats nog verder toe. Dit gaf in de tweede golf grote druk op de opvang, zowel op de reguliere opvang als op de niet-reguliere nachtopvang. Dat nam nog verder toe toen de temperatuur 's nachts tot onder het vriespunt daalde. In diverse steden veranderden de regels voor het niet-reguliere opvangbeleid van daklozen zonder geldige verblijfspapieren voortdurend, eerst met de invoering van de lockdown, daarna met de avondklok, vervolgens weer als gevolg van vorst. Voortdurend werden bijvoorbeeld de tijden aangepast, maar ook het maximaal aantal mensen dat opgevangen kon worden. Dat leverde onrust en stress op. *“We weten allemaal dat je 24/7-opvang nodig hebt om mensen de rust te bieden om aan een perspectief te werken. Als mensen alleen maar bezig zijn om te overleven, lukt dat niet. Dat moeten we de politiek duidelijk maken.”* *“Het zijn overlevers, gewend aan allerlei tegenslagen. Wel is het zo dat hun manier van overleven nu sterk onder druk staat. Geen idee of en hoe ze daar uitkomen.”*

De respondenten waren het erover eens dat arbeidsmigranten en ongedocumenteerden zich al voor de Coronacrisis in een zeer kwetsbare sociale positie bevonden. De Coronacrisis bracht deze

kwetsbaarheid 'alleen maar' aan het licht en heeft die verder versterkt. Deze kwetsbaarheid blijft volgens hen bestaan, ook als de Coronacrisis over zou gaan.

De respondenten waren niet gelukkig met de gevolgen van het feit dat de IND en de rechtbanken hun werk na de zomer weer hadden opgepakt. Daarmee kwam een eind aan de tot dan toe gehanteerde coulance, bijvoorbeeld ten aanzien van het op straat zetten van uitgeprocedeerde asielzoekers.⁶ In korte tijd kwamen er relatief veel mensen zonder geldige verblijfspapieren in beeld van de diaconale organisaties. Dat leidt bij hen tot extra druk, ook omdat er krapte is op het gebied van huisvesting (te veel mensen hebben belang bij te weinig kamers, die voor een te hoge huurprijs worden aangeboden). *“Er is bij de gemeente een soort wintercoulance, maar niet bij de IND.”*

Voor daklozen met papieren was de reguliere (nacht)opvang, net als in de eerste golf, relatief gunstig. Niet zo luxe als in de eerste golf, maar de meesten konden wel een beroep doen op veilige opvangplekken. Eind mei kwam op veel plekken een einde aan deze situatie. Daklozen moesten hun tijdelijke plekken verlaten voor de oorspronkelijke gebruikers, toen hotels en sporthallen weer opengingen.⁷ De relatieve rust voor deze groep leek daarmee definitief voorbij, ondanks de ervaringen van respondenten dat de straat nooit een deel van de oplossing is, maar altijd van het probleem, zoals een van hen in ons eerste onderzoek stelde.

Ook nieuwe Nederlanders (statushouders) hadden het zwaar, hun integratie stond stil. *“De woordenschat van statushouders loopt terug, ze spreken nu heel weinig Nederlands. We lopen het risico van het ontstaan van een parallelle samenleving.”*⁸

Vanuit de schuldhulpverlening werd gemeld dat het aantal hulpvragen in het najaar van 2020 weer toenam en dat men verwachtte dat de grote problemen als gevolg van de crisis pas gaan komen in de loop van 2021. Diverse schuldhulporganisaties startten in samenwerking met de overheid grote digitale voorlichtingscampagnes om de drempel om tijdig hulp te zoeken te verlagen.

Diverse respondenten benadrukten dat ze zich grote zorgen maken over tieners en twintigers, en specifiek over hun psychische gesteldheid. *“Gaat deze groep straks verder in de knel komen? Is het aan ons om daar nu al op anticiperen?” “Misschien moeten we in de toekomst ons werk gaan verleggen naar het vraagstuk van eenzaamheid, bijvoorbeeld door nog meer te proberen onze vrijwilligers en achterban in ontmoetingswerk te organiseren.”*

De respondenten constateerden dat er grote verschillen zijn in het aantal aanvragen bij de voedselbanken. In veel steden (bv. Den Haag) is er nauwelijks een toename, in Amsterdam juist een sterke toename. Een verklaring voor die verschillen kunnen de respondenten niet geven.

Ten slotte ontvingen een aantal van onze gesprekspartners signalen dat er relatief veel Corona slachtoffers waren onder mensen met een niet westerse migratieachtergrond.⁹ Mogelijke oorzaken: het niet overkomen van de voorlichting, slechte leefomstandigheden en het niet opvolgen

⁶ Dit is een al te korte samenvatting van wat er feitelijk gebeurt. Wie een negatieve beschikking krijgt en niet meer in beroep kan of gaat, dient volgens de wet mee te werken aan terugkeer. De Dienst Terugkeer & Vertrek (DT&V) helpt hen daarbij. Mensen daaraan niet mee willen werken, verkiezen volgens de IND een leven in de illegaliteit. Zij verliezen dan hun recht op zorg en ondersteuning vanuit overheidsinstanties.

⁷ Zie: Harmsen, J., 'De hotels gaan weer open, dus de daklozen die er logeerden staan opnieuw op straat', *Trouw* 31 mei 2021, <https://www.trouw.nl/cs-b777fd2c>.

⁸ Onderzoek van Nina Hansen (RUG) bevestigt deze bevindingen: https://www.rug.nl/gmw/research/labor-market-integration-of-refugees/projects/integration-despite-isolation?fbclid=IwAR1KNBsLacHBth9Rtx2 IU6JLhXa-N45DUfHKhdeK4XPXw_hjr8lonpReU.

⁹ Dit wordt bevestigd door een analyse van de sterftcijfers door het CBS (<https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2021/sociaal-demografische-verschillen-in-covid-19-sterfte-tijdens-de-eerste-golf-van-de-corona-epidemie?onpage=true#c-2--Data-en-analyse>). Vergelijk ook Stronks, K., Prins, M., & Agyemang, C. (2021). *Covid-19 en etniciteit. Onderzoek door Amsterdam UMC, GGD Amsterdam en Pharos Amsterdam, april 2021*. Amsterdam UMC, GGD Amsterdam en Pharos Amsterdam. <https://www.amc.nl/web/file?uuid=08ce6fd4-d3aa-40c6-af2e-3a759371359e&owner=cd2d80df-a839-4727-b7db-bb44d9413ca1>.

van de maatregelen door sommigen vanuit religieuze overwegingen. *“Veel van de mensen zijn diepreligieus, zolang je bidt, het bloed van Jezus zal Corona weghouden.”*

Vaccinatie

In februari 2021, toen deze interviews werden gehouden, was het vaccinatieprogramma op gang gekomen. De respondenten wisten toen nog niet of mensen zonder geldige verblijfspapieren ook een vaccin konden gaan halen, wanneer zij aan de beurt zouden zijn en of degenen onder hen met een kwetsbare gezondheid voorrang zouden krijgen.¹⁰ Zij gaven aan dit met de GGD's te bespreken. *“Onze medische deskundigen hebben wel een risico-inventarisatie gemaakt wie het meest kwetsbaar is. Dus we kunnen zo een lijstje aanleveren, maar ja, ze zijn allemaal ongedocumenteerd.”*

Perspectief op de toekomst

“Ik denk: wanneer komt de klap?” Dat was de vrees van de respondenten. Maar wie de klappen gaan krijgen, daarover durfden ze nog geen scherpomlijnde uitspraken over te doen. *“Wie gaat de rekening van de miljardensteun straks betalen?”* Wel vermoedden ze dat de mentale schade groot zal zijn en nu nog onderschat wordt. *“Ik maak me grote zorgen over de sociale en psychische kant.”* *“De grootste schade zal immaterieel zijn.”*

Een aantal respondenten stelde dat een ‘happy-end’-scenario niet aan de orde is. *“We moeten er rekening mee houden dat het virus de komende jaren onder ons is, en daar zullen we op moeten anticiperen.”* Volgens deze respondenten is de consequentie daarvan dat ze uit de crisishouding moeten komen en zich moeten gaan instellen op een situatie waarbij ze op een creatieve manier telkens aanpassingen moeten doen om mensen in kwetsbare posities te steunen en de onderlinge contacten mogelijk te maken. Voor de komende jaren betekent dit dat ze nog meer dan nu hun ogen en oren open moeten houden om te kijken waar mensen in de komende tijd in de knel gaan komen. *“Moeten we ons werk gaan uitbreiden naar nieuwe groepen en andere activiteiten?”* Ze dachten daarbij aan nieuwe werklozen, sekswerkers en mensen met schulden. Dat vraagt om wendbaarheid.

Ten slotte wezen de respondenten op het belang van uitwisseling van kennis en ervaringen tussen diaconale organisaties. Dit is vooral van belang om beter bij de (rijks)overheid te kunnen lobbyen en de mensen die geen vangnet hebben beter zichtbaar te maken. *“De zichtbaarheid van het karakter van ons werk staat wel onder druk. Vanuit het Beraad Grote Steden was er altijd een diaconaal overleg van Den Haag, Rotterdam Amsterdam, Utrecht. Dat zou weer nieuw leven in geblazen kunnen worden. Liefst ook met de katholieke kerk: om zaken uit te wisselen en om acties te bundelen. Waarom lukt dat nu niet?”*

Hier zou volgens de respondenten ook de Raad van Kerken een rol in kunnen spelen. Die heeft toegang tot overlegstructuren van de overheid en kan daarom aan de bel trekken bij het Rijk. Maar niet alleen de lobby richting overheden vonden ze belangrijk. Het is ook goed om met de lokale kerken en landelijke kerkverbanden het gesprek aan te gaan over de wijze waarop zij present zijn in de samenleving. De ervaring dat kerken in crisis zich vooral op interne kwesties richtten, vraagt om bezinning, ook en misschien wel juist als de Coronacrisis voorbij is.

¹⁰ In de uitvoeringsrichtlijn voor het vaccineren van het RIVM (<https://lci.rivm.nl/richtlijnen/covid-19-vaccinatie#bijlage-2-prioritering-covid-19-vaccinatie>, laatst geraadpleegd op 27 mei 2021) wordt gesteld dat ook ongedocumenteerden in Nederland in aanmerking komen voor een Covid-19-vaccinatie. De GGD's moeten hier een plan voor maken. In Rotterdam en Amsterdam is daarmee al een begin gemaakt, in samenwerking met 'Dokters van de wereld' (<https://dokterstvanderwereld.org/vaccineren-oudere-ongedocumenteerden-in-samenwerking-met-ggd-van-start/>, laatste geraadpleegd 27 mei 2021).

Belangrijkste conclusies

- 1) De sfeer in de tweede golf was anders dan in de eerste. Er was meer gelatenheid en moedeloosheid, wel gepaard aan hoop op meer sociale ruimte in de zomer.
- 2) Het werk van diaconale organisaties in de tweede golf verschilde van de eerste golf. Op basis van de opgedane ervaringen in de eerste golf konden tijdens de tweede golf veel activiteiten en ontmoetingen voortgang hebben, zij het in aangepaste vorm. Toename van mensen die afhankelijk zijn van dag- en nachtopvang leverde een extra druk op, die werd versterkt door de avondklok en de nachtvorst. Het bieden van opvangvoorzieningen door lokale overheden was minder genereus dan tijdens de eerste golf. Dat gold ook voor de coulance van schuldeisers en de IND.
- 3) Ontmoetingen, die het hart van het diaconale werk uitmaken, kwamen opnieuw in de knel. Met name het persoonlijk contact en het luisterend oor kwam onder druk te staan. Hoe groot de schade daarvan is, konden de respondenten niet zeggen, maar ze verwachtten dat die groot is en nog lang gaat doorwerken.
- 4) Samenwerking met overheden, uitvoeringsinstanties en welzijnsorganisaties werd deels weer genormaliseerd, dat wil zeggen werd minder soepel. Dit verschilde overigens sterk van plaats tot plaats.
- 5) Ongedocumenteerden, arbeidsmigranten, daklozen, sekswerkers en zzp'ers bevonden zich in de meest kwetsbare sociale positie. Deze groepen bevonden zich ook al voor de Coronacrisis in een ongunstige positie. Corona heeft de problemen voor hen vergroot door het telkens wisselend beleid vanuit de overheid en omdat hun manier van overleven onder druk kwam te staan. Welke gevolgen de pandemie zal hebben op termijn, daarover durven de respondenten nog geen uitspraak te doen.
- 6) Diaconale organisaties vonden dat zij de komende tijd goed moeten kijken of er door de Coronacrisis nieuwe groepen in de knel gaan komen. Afhankelijk van wat ze zien en horen, zullen ze overwegen of ze hun werkzaamheden al dan niet moeten uitbreiden of aanpassen.
- 7) De vertegenwoordigers van de diaconale organisaties wilden graag een gezamenlijke lobby in de richting van de overheid en de kerken, om schrijnende en structurele nood met klem onder de aandacht te brengen.

Diaconale reflectie

Wat valt er uit het bovenstaande te leren over de stijl van werken en over typerende kenmerken van diaconaal werk? Hieronder noteren we enkele thema's en stijlkenmerken die uit de interviews naar voren zijn gekomen.

Ogen, oren en een stem

De vertegenwoordigers van de diaconale organisaties maken duidelijk hoezeer ze gericht zijn op mensen die door sociale, financiële, psychische of andere redenen uitgesloten worden of zich buitengesloten voelen. Ze onderstrepen het belang om voortdurend, maar in het bijzonder als de omstandigheden veranderen, te kijken en te luisteren welke mensen in de knel komen. Ze beperken zich daarbij niet tot degenen met wie ze al contact hebben, maar proberen hun blikveld breed te houden. Hierdoor hebben diaconale organisaties een belangrijke rol in het zichtbaar maken van kwetsbare groepen in de samenleving. Ook hebben zij daardoor goed contact met groepen die voor reguliere hulpinstanties en overheden moeilijk bereikbaar zijn. Zij signaleren en vullen daardoor lacunes in het beleid – overigens vaak onder protest, omdat het beleid zelf kwetsbare groepen en uitsluiting produceert. De vertegenwoordigers van diaconale organisaties beschouwen het als een roeping om schrijnende en structurele nood die zij waarnemen onder de aandacht te brengen van verantwoordelijke partijen, met name overheden en uitvoeringsorganisaties, met het appel om te

werken aan het creëren of herstellen van humane leefomstandigheden en zo mogelijk rechtvaardige verhoudingen.

Wendbaarheid

Deze gevoeligheid voor uitsluiting en sociale nood vereist flexibiliteit en wendbaarheid van beleid, niet alleen in tijden van Corona. De meeste diaconale organisaties hebben hiermee ruime ervaring, waardoor ze vaak sneller dan kerken, overheidsinstanties of maatschappelijke organisaties wisten in te spelen op de gevolgen van de Coronacrisis. De vertegenwoordigers van diaconale organisaties willen ook uitdrukkelijk wendbaar zijn, al doen ze dat vaak in moeilijke omstandigheden met weinig tijd, middelen en mensen.

Dit vraagt om ruimte om zich tot nieuwe mensen te richten en andere activiteiten te gaan ontplooiën. In de interviews brengen de respondenten zelf de implicaties hiervan niet onder woorden.

Uithoudingsvermogen

In de interviews is een spanning voelbaar tussen enerzijds de beschrijving van de (vaak schrijnende) sociale nood en anderzijds de rust waarmee de nood mee gedragen wordt. De nood waarover de respondenten rapporteren is veel groter dan ze ooit zullen kunnen lenigen. De respondenten benoemen de onmacht, ze weten nu al dat bepaalde mensen de rekening van de crisis gaan betalen, ze weten zich nauw betrokken bij mensen die geen rustig of veilig bestaan kunnen. En tegelijkertijd gaan ze rustig door met wat hun hand vindt om te doen. Problemen zijn er volop, het woord oplossing neemt geen van de respondenten in de mond.

Omgang met machtsverschillen

De respondenten lijken zich scherp bewust te zijn van hun eigen positie, namelijk dat zij ten opzichte van veel mensen voor wie en met wie zij werken een machtspositie hebben. Deze machtspositie willen ze niet misbruiken. Zij proberen daarom in hun taalgebruik steeds aan te sluiten bij het perspectief van de mensen om wie het gaat. Het betreft mensen die zelf geen andere manieren van hulp kunnen vinden of andere plaatsen voor ontmoeting. Het gaat om mensen van wie velen zich, bezien vanuit het centrum van de macht, in marginale posities bevinden. De respondenten verwoorden dikwijls dat zij, vanuit het perspectief van de mensen om wie het gaat, willen meedenken over hoe hun situatie verbeterd kan worden. Dit vraagt om het onderhouden van relaties met overheden en andere organisaties in de samenleving, ten opzichte van wie de diaconale organisaties zelf vaak een minder sterke positie hebben. Ook hier is zorgvuldig handelen vereist. De omgang met macht en het voortdurend evalueren van de eigen positie ten opzichte van anderen, is een kenmerk van de diaconale praktijk. Dit komt onder meer tot uiting in de manier waarop de respondenten stelselmatig beginnen met het belang van de ontmoeting. Niet het lenigen van materiële nood primair is, maar het ondersteunen van betekenisvolle relaties.

Relatie met de kerken: afstandelijke hartelijkheid

De manier waarop de diaconale organisaties de relatie met de kerken omschrijven is opvallend. Wij zouden die willen typeren als een kritische familierelatie. Een deel van de respondenten geeft uiting aan een hartelijke verbondenheid met de kerken en zegt ook dat ze financiële, materiële, morele en menselijke steun ontvangen vanuit de kerken. Die verbondenheid klinkt ook door in de geuite teleurstelling over de verinnerlijking in de kerken, dat ze zich tijdens de crisis vooral hebben bekommerd om interne aangelegenheden.

Besluit

Geen van de deelnemers aan dit tweede onderzoek naar de diaconale praktijk in tijden van Corona wist in februari hoe de crisis zich verder zou gaan ontwikkelen. Gaan de vaccinaties meer ruimte geven om elkaar weer te ontmoeten? Komt er meer ruimte voor een humane opvang van thuis- en daklozen? Gaat de arbeidsmarkt weer aantrekken, ook in het informele circuit? Komen de vrijwilligers weer terug? Hoe zal het kerkelijk leven zich ontwikkelen, zowel binnen als buiten de kerkmuren? Wie hebben er langdurige schade opgelopen door de maatregelen? Wie gaan de rekening betalen?

Het valt te verwachten dat een aantal typisch Corona-gerelateerde fenomenen naar de achtergrond zullen gaan, zoals de beperking in fysieke ontmoetingen en het gebrek aan banen in het informele circuit. Het is echter wel zeker dat de bestaande zwakten in de samenleving, die door de Coronacrisis zo scherp aan het licht zijn gekomen, zullen blijven bestaan en dat de gevolgen daarvan nog lang voelbaar zullen blijven. Hoe de diaconale praktijk daarop kan en zal inspelen blijft onderwerp van verder onderzoek en gesprek.